

ՀՈՒՃԵՐ ԿՈՄԻՏԵՍ ՎԵՐԳԵՊԵՏԻ ՄԵՍԻՆ*

Ճեմարանում, սովորաբար հանդեսները կազմակերպվում էին տոների կապակցությամբ։ Բացի վարդանանց և Ճեմարանի հիմնադրության տարեդարձի տոներից, հանդեսներ կազմակերպվում էին նաև նոր տարվա առթիվ, Բարեկենդանին, Ս. Մեսրոպյանի տոնին և Կաթողիկոսի (Խրիմյան Հայրիկն էր այն ժամանակ) անվանակոչության առթիվ և այլն։ Հանդեսները սովորաբար բացվում էին «Տէ՛ր, կեցո՛ղու զհայս» մաղթերով, խմբի կատարմամբ և Կոմիտասի ղեկավարությամբ։ Հետո կատարվում էր զեկուցում որևէ դասատուի կողմից օրվան պատշաճ, ապա երգեր, արտասանություններ կամ ներկայացում, հետո խմբական պարեր և մենապարեր։ Մեծ տոները վերջանում էին նաև հանդիսավոր ճաշկերույթով վանքի մեծ սեղանատանը։ Երբեմն, հանդեսների կամ ճաշկերույթի ժամանակ, ներկաների խնդրանք, Կոմիտաս վարդապետը երգում էր որևէ երգ, որը լսվում էր մեծ ուշադրությամբ և գոհունակությամբ։

Այդ հանդեսներին, բացի Ճեմարանի վարչությունից և բարձրաստիճան հոգևորականներից, ներկա էին լինում նաև պատվավոր հյուրեր ուրիշ քաղաքներից և արտասահմանից։ Եթե պատահեր, որ Խրիմյան Հայրիկն էլ ներկա լիներ հանդիսավոր ճաշկերույթին, մեծ սեղանատանը, Կոմիտաս վարդապետն անպայման երգում էր «Հայաստան, երկիր դրախտավայր»-ը, Հայրիկի սիրած երգը։ Հայրիկը սիրելագույն անձն էր, որին խորին ակնածությամբ ու անկեղծությամբ հարգում էր Կոմիտաս վարդապետը։

1903 թվականի աշնան սկիզբն էր։ Կովկասյան փոխարքա Գալիցինի հրամանով Երևանի նահանգապետը գործերով շրջապատել էր էջմիածնի Վեհարանը և պահանջում էր Խրիմյան Հայրիկից գանձարանի բանալիները և եկեղեցական կալվածների հանձնումը ցարական պետությանը։

Դեպքը հուզել էր ամբողջ հայությանը և Կովկասի քաղաքներից, մանավանդ Արարատյան դաշտի քաղաքներից և գյուղերից հազարավոր հայեր էին հավաքվել էջմիածնում՝ իրենց բողոքը հայտնելու ցարին։

Խրիմյան Հայրիկը մերժում է հանձնել բանալիները և հրաժարվում ցարի հրամանը կատարելուց։ Կաթողիկոսի այդ անվեհերությունը հուզում է դուրսը ալեկոծվող բազմությունը, որը բացականչում է. «Կեցցե՛ Հայրիկը, կեցցե՛ մեծ հայրենասերը»։ Ի վերջո նահանգապետը հրամայում է ջարդել գանձարանի դուռը և պարունակությունը շտապով տեղափոխել Երևան։

Նահանգապետի հեռանալուց հետո Վեհարանից սկսեցին մեկ-մեկ դուրս գալ միաբանները և տխուր, գլխիկոր ցրվել դեպի իրենց բնակարանները։

Այդ օրը մենք, մի քանի ճեմարանականներ, նորաշեն Թանգարանի պատշգամբն էինք բարձրացել և դիտում էինք բոլորը, ինչ կատարվում էր վանքի բակում, Վեհարանի առաջ։ Տեսանք, թե ինչպես Կոմիտաս վարդապետն էլ դուրս եկավ Վեհարանից և գլխիկոր ու անսովոր քայլերով ուղղվեց դեպի իր բնակարանը։ Երևում էր, որ նա իր կյանքի թախծալից և հուզումնալից օրերից մեկն է ապրում։

* Շարունակված ամսագրի 1957 թվականի № Է-Ը-ից։

Պատանի հասակից նրան որդեգրել, խնամել և մինչև տվյալ աստիճանը խնամատար էր եղել խորհրդային Հայրենիք: Դրա համար էլ, բացի խորին երախտապարտությունից, Կոմիտաս վարդապետը վեհ ակնածություն միտում և հարգում էր ծերունի Կաթողիկոսին որպես հարազատի, ուստի, բնականորեն, Կաթողիկոսի այդ օրվա վիշտը խորապես իռադել էր նաև Կոմիտաս վարդապետի զգացումն հայրենասերի հոգին:

Մի քանի երգիչներ ցանկություն հայտնեցինք զնալ Կոմիտաս վարդապետին այցելության: Բայց խորհելով, որ այդ օրվա դեպքերը չափազանց վատ ազդած կլինեն նրա տրամադրության վրա, հետաձգեցինք մեզ այցը հետևյալ օրվան:

Հաջորդ օրը չորս հոգով՝ Խոսրով Ֆախաջանյանը, Հակոբ Հարությունյանը, Սուրեն Տեր-Գրիգորյանը և ես գնացինք Կոմիտաս վարդապետի մոտ: Երբ մտանք պարտեզ-բակը և սանդուղքներով բարձրացանք պատշգամբ, լսեցինք ներսից խոսակցության ձայներ: Անժամանակ համարելով, ուզում էինք հետ դառնալ, երբ լսեցինք Կոմիտաս վարդապետի ձայնը.

— Հը՛, զուռնաչիսն՛ր, էդ ո՛ւր եք փախչում:

— Վա՛յ, հայր սուրբը նկատեց,— քեզացինք մենք և մնացինք շվարած սանդուղքների վրա: Մինչ մենք մտածում էինք, թե ինչ անենք, Կոմիտաս վարդապետը պատուհանից մեզ կանչեց և ներս հրավիրեց:

Բարեբախտաբար ներսում օտար մարդիկ չէին, այլ մեր մեծ ընկերները՝ նորավարտ և Կոմիտաս վարդապետի սիրելի աշակերտ Սպիրիդոն Մելիքյանը, լսարանցիներ Վ. Տեր-Առաքելյանը, Արշավիր Տեր-Մկրտչյանը, բարձր դասարանցի Սիմոն Տեր-Մինասյանը և Միհրան Թերլեմեզյանը՝ առաջին լսարանից: Բոլորն էլ սեղանի շուրջը նստած, միմի բաժակ թեյ առաջնիրը դրած զրույց էին անում:

Մենք, որպես կրտսերներ, ամաչում էինք մասնակցել խոսակցության, միայն լսում էինք և կում-կում խմում մեր թեյը:

Խոսակցության նյութը այդ օրերի դեպքերն էին: Այդ խոսակցությունից մինչև օրս էլ չեմ մոռացել Կոմիտաս վարդապետի հետևյալ խոսքերը.

«...Մեր երկիրը շատ զուլումներ է տեսել. եղել են դաժն, երբ լուել են եկեղեցիներն ու դպրոցները, աշխարհական իշխանությունները, բայց հնչել են հայ շինականի աշխա-

տանքի լեռ-լեռները, որոնց մեջ պահվել են մեր ժողովրդի կենսունակության անմեռ սաղմերը...»:

Եվ պատահական չէ, որ Կոմիտաս վարդապետը եղավ այդ լեռ-լեռների հանճարիդ թարգմանիչն ու իմաստի մեկնաբանը:

Մի ժամի չափ մնալուց հետո մենք չորս հոգով ներողություն խնդրեցինք և դուրս եկանք: Սանդուղքներից իջնելիս նկատեցինք, որ պարտեզի բազմապիսի ծաղիկները չունենին իրենց ամեն օրվա տեսքն ու թարմությունը. կարծես թե նրանք էլ էին մի վիշտ զգացել ու դուլաները կախել... Պատճառը պարզ էր. երեք-չորս օր էր ինչ ծաղիկները չէին ջրվել և խնամվել: Մենք որոշեցինք առանց Կոմիտաս վարդապետից հարցնելու ջրել ամբողջ պարտեզը, մաքրել մարգերը, և այնպես հեռանալ, որ ինքը չիմանա: Մեկը ցնցուղը վերցրեց, մյուսը՝ ավելը, երրորդը՝ ջուլը բաց արեց, չորրորդը՝ ղեղնած, թուռմած տերևները սկսեց հավաքել: Հանկարծ, աշխատանքի լարված բոպիին, լսեցինք Կոմիտաս վարդապետի ձայնը.

— Ապրե՛ք, տղաներ, շա՛տ ապրեք. քանի օր է ես մոռացել եմ պարտեզը:

Պատահանի առաջ կանգնած, մեր սիրելի ուսուցիչը շնորհակալական տոնով խրախուսում էր մեր աշխատանքը:

Էջմիածնից դեպի հյուսիս-արևելք, Ս. Հովհաննիսի վանքից ոչ հեռու, կար մի մեծ վանքապատկան այգի: Վանքապատկան այգիների մեջ ամենամեծ և լավ մշակված այգին էր այդ: Ամեն տեսակի պտղատու ծառերից բացի, հսկայական տարածություն էին բռնում լավագույն տեսակի որթատունկերը: Ղոփ ալգու խաղողներից էին պատրաստվում վանքի ընտիր գինիները: Այդ տարիներին այդու մշակումը և խնամքը դանդաղում էր հայտնի դոկտորանտես Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանի (գրական մականունը՝ Տմբլաշի խաչան) հսկողության տակ:

Ամեն տարի, պտուղների ամենալավ ժամանակը, սովորություն կար ճամբարացիներին տանելու Ղոփ այգին դրոսանքի:

Մի օր էլ, Կոմիտաս վարդապետի գլխավորությամբ, միայն երգեցիկ խմբի անդամներն գնացինք Ղոփ այգին: Որոշված էր ամբողջ օրը, մինչև արևամուտը, անցկացնել այգում. դրա համար էլ կարգադրված էր երգիչների ճաշը տեղափոխել այգին:

Ճեմարանում արեցինք նախաձաշը և առավորության ժամը 10-ին, խմբովին, Կոմիտաս վարդապետի հետ միասին, ոտքով գնացինք Ղոխ այգին:

Խաղողի, դեղձի, տանձի և խնձորի ամենալավ ժամանակն էր: Այգու գլուղատնտեսի կարգադրությամբ մեզ հյուրասիրեցին ամենաբնական պտուղներով՝ սեղան բաց անելով հինավուրց հոյակապ բարդիների սովի-րի տակ:

Պտուղները անուշ անելուց հետո, մի կես ժամ գրոսանք կատարեցինք այգում Տմբլաշի խաչանի առաջնորդությամբ, որը հումորով և կատակաբանությամբ բացատրում էր խաղողի տեսակները, պատմում նրանց մշակման մասին:

Պտույտից հետո կրկին հավաքվեցինք բարդիների տակ և կանաչ խոտերի վրա քիչ հանգստանալուց հետո, Կոմիտաս վարդապետի հավանությամբ սկսեցինք խաղերն ու երգ ու պարը:

Ճեմարանում, ընդհանրապես, ուրեմն և երգեցիկ խմբի մեջ, կային տղաներ զանազան հեռավոր ու մոտավոր գավառներից— Կոտայքից, Շիրակից, Ապարանից, Արարատյան դաշտից, Ղարաբաղից, Զանգեզուրից, Արևմտյան Հայաստանից և այլ վայրերից: Կոմիտաս վարդապետի առաջարկությամբ մեզանից յուրաքանչյուրը երգեց իր ծննդավայրի երգերից մի որևէ երգ, առանց փոխելու բարբառը և ժանրը, լինի հարսանեկան, աշխատանքի, տխրության, ուրախության կամ այլ բնույթի: Ետեքը քաշվում էին մեներգերուց և Կոմիտաս վարդապետը չստիպեց նրանց, իսկ մոտ 25—30 հոգի երգեցին իրենց միջավայրի երգերից, ոմանք էլ արտասանեցին երգիծական ոտանավորներ իրենց բարբառով: Բոլոր Նույթները լսում էինք լուրջ ուշադրությամբ, իսկ Կոմիտաս վարդապետը լսում և մատիտով ծոցատետրի մեջ արագորեն հայկական ձայնանիշներով նշումներ էր անում: Ես իմ հերթին երգեցի Զանգեզուրի խնձորեսկ գյուղի, իմ ծննդավայրի հոռովիլը՝ գուժաներգը, որը լսել էի մեր գյուղի դաշտերում վար ու ցանքի ժամանակ: Կոմիտաս վարդապետին ո՛ր երգը որ դուր էր գալիս, այն կրկնել էր տալիս և անմիջապես ձայնագրում: Իմ երգածն էլ կրկնել տվեց և ձայնագրեց:

Մեներգերից հետո սկսեցինք ժողովրդական կլոր պարերը երգելով, և ապա շարժական խաղերը:

Այս բոլորի ժամանակ Կոմիտաս վարդապետը բարձր տրամադրությամբ մեկին խրախուսում, մյուսին կատակով սխալարկում, երրորդին մեղմ կշտամբում էր և առհասարակ մասնակցում մեր ուրախ ժամանցին:

Երբ մեր բոլորի տրամադրությունը բարձրացավ համարձակության աստիճանին, շրջապատեցինք մեր սիրելի ղեկավարին և համառորեն խնդրեցինք, որ մի բան էլ ինքը Կրդի մեզ համար:

— «Մոկաց Միրզին»,— ձայնեցին մի քանի հոգի:

— «Միրանի ծառ»-ը, — կոչեցին ուրիշները:

— Հայր սո՛ւրբ, որը Դուք կկամենաք,— ասաց մեծամասնությունը:

Հենց այդ րոպեին Ճեմարանի տնտես Մեսրոպ Աբովյանը, որը մեզ հետ եկել էր, հայտարարեց, որ ճաշի սեղանը պատրաստ է:

— Ո՛ւ, ո՛ւ, չենք ուզում: Մինչև հայր Կոմիտասը չերգի, մենք ճաշի չենք նստելու,— բացականչեցինք բոլորս:

Կոմիտաս վարդապետը տեսնելով, որ մենք համառ կերպով խնդրում ենք, սկսեց երգել «Հով արեք, սարեր ջան, հով արեք»-ը: Նրա հարուստ ձայնի ալիքները տարածվելով Ղոխ այգու բուրավետ օդում, հուզմունքով արձագանքում էին նաև բոլորիս սրտում...

Ճաշի ժամանակ, ուրախ և առատ սեղանի շուրջը մեր զվարճախոսություններին մասնակցում էր նաև հայր Կոմիտասը:

Ճաշից հետո, մի ժամ էլ հանգստացանք կանգնվելու այգում, ապա ճանապարհ ընկանք դեպի Ճեմարան:

Ճանապարհին, Կոմիտաս վարդապետի թուլյությունից մեզ և նրա տաղանդավոր աշակերտ Խոսրով Փախչանյանի ղեկավարությամբ, քայլելիս երգում էինք «Լո-լո»-ն: Երջակա այգիներից և տներից դուրս էին եկել լսելու և դիտելու ճեմարանցիների ուրախ շքերթը:

Այդ օրը անմոռանալի մի օր էր մեծ Կոմիտասի հետ միասին...

Ինչպես ամեն մի ժողովուրդ, այնպես էլ հայ ժողովուրդը ունեցել է, և մինչև այսօր էլ ունի զանազան տոնական օրեր, որոնց ընթացքում կատարվում են համապատասխան հանդեսներ, ուխտադնացություն, ճաշկեռույթներ, խնջույքներ, ծիսակատարումներ և խաղեր: Բոլոր դեպքերում էլ տոնակատարման հանդեսի էական մասը կազմում են խոսքը, երգը, նվագը և պարը, որոնց միջոցով ժողովուրդն արտահայտում, դրսևորում է իր վշտի կամ ցնծության, սիրտ և այլ ապրումները: Սակայն արտահայտման այդ միջոցները չեն մնում քարացած իրենց ձևով ու բովանդակությամբ, այլ ժամանակի ընթացքում ժողովուրդը նորանոր ստեղծագործություններով հավելումներ է անում հնի վրա, ձևափոխում, նոր իմաստ մտցնում, հա-

մատչելիության իր դարաշրջանի ոգուն, կենցաղին և պահանջներին:

Նման ավանդական սովորությունների շարքին են պատկանում Բարեկենդանը, Նավասարդը, Վարդանանց և Թարգմանչաց տոները, Աստվածածնի, Համբարձման և Վարդավառի տոները, որոնցից ոմանք իրենց ծագմամբ գալիս են մեր ժողովրդի դեռևս հնթանոսական դարերից:

Բացի կրոնական բնույթ կրող այդ տոնակատարություններից, հայտնի են բոլորին նաև կենցաղային բնույթ կրող տոնակատարումներ, ինչպես օրինակ, հարսանիքի, բերքահավաքի, սար գնալու, խոտհարի, վար ու ցանքի, հաղթանակի և այլ տոները: Ահա այդ ժողովրդական տոնակատարումները և կենցաղային դիպքերն էին այն աղբյուրները, որոնցից հազեցնում էր իր ստեղծագործական ծարավը Կոմիտաս վարդապետը:

Աստվածածնի տոնն էր, էջմիածնից տասներկու կիլոմետր դեպի հարավ, Խաթունարխ գյուղի մոտ գտնվող հինավուրց վանքի շրջաբոլորը բռնված էր հազարավոր ուխտավորների բազմությունը: Ամենուրեք մատաղների օջախների շուրջը լսվում էին բացականչություններ, երգ ու պարեր, նվագ, խմբական յայլիներ: Մի տեղ երգում և պարում էին երիտասարդ հարսներ ու աղջիկները, մի տեղ տղամարդիկ, մի երեխ տեղ՝ տղա և աղջիկ խառը խմբերով: Նվագում էին զուռնաչիները, թափաստներն ու քամանչիստները, դուդուկիստները, մինչև իսկ կային պարկապզուկ նվագողներ: Մի այլ տեղ էլ կույր աշուղին շրջապատած, լսում էին նրա երգն ու հեքիաթը:

Այդ ուխտագնացության մասին մենք գիտենք նախօրոք և իմացել էինք, որ Կոմիտաս վարդապետն ու Սպիրիդոն Մելիքյանը պետք է գնային այդ տոնակատարմանը ներկա լինելու: Հինգ ճամբարանականներ՝ Փախչանյան Խոսրովը, Տեր-Գրիգորյան Սուրենը, Հարությունյան Հակոբը, Արավերդյան Նշանը և ես գնացինք Կոմիտաս վարդապետի մոտ և խնդրեցինք մեզ էլ միասին տանել: Նա շմերժեց և մենք յոթ հոգով երկու ձիակառք նստած, երեկոյան ժամը 8-ին հասանք Խաթունարխի ուխտատեղին, երգի ու պարի և յայլիների ամենահոռու ժամին:

Կոմիտաս վարդապետի կարգադրությամբ մենք րաժանվեցինք երկու խմբակի: Նա մեզ պատվիրեց մտնել ուխտավորների հոծ շարքերի մեջ, լսել, դիտել և մինչև իսկ մասնակցել նրանց երգ ու պարին, ուրախությամբ: Ամբողջ դիշերը, մինչև լույս, մենք անցկաց-

րինք ուխտավորների մեջ. դիտում էինք, լսում երգն ու պարը և մասնակցում, ուր հարմար էինք գտնում:

Կոմիտաս վարդապետն իր խմբի հետ անցնում էր օջախից օջախ, խմբից խումբ, լարված ուշադրությամբ լսում երգերն ու նվագները, դիտում պարերն ու խաղերը և քարի վրա նստած, զրի էր առնում լսածները: Մի այլ տեղ նա զրուցում էր ուխտավորների հետ, կատակախոսում, երբեմն էլ ընդունում մատաղի հյուրասիրությունը, որպեսզի վերավորած չլինի ուխտավորների զգացմունքը:

Գիշերվա ժամը 1-ին մեր խումբը հանդիպեց Կոմիտաս վարդապետի խմբին: Հոգնել էինք, նստեցինք վանքի բակի գերեզմանաքարերի վրա, մի ամբողջ ժամ հանգստացանք:

Կոմիտաս վարդապետի միտքն զբաղված էր իր տեսածներովն ու լսածներովը և մեզ բազմաթիվ հարցեր էր տալիս.

— Հը՞, պարեցի՞ք այն խառը խմբի հետ... Լսեցի՞ք այն երիտասարդ աղջկա երգն ու պարը. ինքն էր հորինում տեղն ու տեղը և պատասխանում Ներիտասարդին... Հավանեցի՞ք ծերունիների խմբին: Տեսա՞ք ինչպես էին ութմով կլոր պարը պարում:

Այս հարցերից հետո, նա ավելացրեց.

— Իմացե՞ք, տղանե՛ր, որ այս պարողների ու երգողների ճշդող մեծամասնությունը, մանավանդ կանայք ու աղջիկները, բացվում են միայն այսպիսի տոնակատարումների ժամանակ: Գիտեք, որ ընտանեկան, պապական տատական սովորությունների համաձայն, հարսն ու հարսնացուները, նույնիսկ մանկանց տեղ մայրերի մեծերի անաչ կամ նրանց ներկայությամբ չեն համարձակվում խոսել, ձայն հանել, ո՛րք մնաց երգել և պարել: Իսկ նման դեպքերում, ինչպես այսօր է, նրանք իրավունք են ստանում խախտելու այդ ավանդությունը, որովհետև, կեսրար ու կեսուր, տատ ու պապ, քավոր ու խնամի, հարեան ու բարեկամ, բոլորն էլ այսօր ուխտի են եկել՝ իրենց մուրադին հասնելու նպատակով: Ահա թե ինչու նրանք բացվում են այսօր:

Եվ իրոք, ամենից աշխույժն ու հետաքրքիրը 20—30 տարեկանների երկսեռ խմբերն էին: Այս խմբերի մեջ երիտասարդ տղա ու աղջիկ, հարս ու փեսա երգում, պարում, զվարճանում էին անընդհատ և որ զվարավորն է, հենց տեղում ստեղծագործելով, մանավանդ երբ մրցում էին հարսնացու աղջիկները փեսացու տղաների հետ: Այս խմբերի մեջ երգելիս և պարելիս հորինում էին միաժամանակ և զանազան վարիաններով կատարում քառյակներ ու երկյակներ սիրտ, գովքի, աշխատանքի, հեգնանքի կամ երգիծանքի թեմաներով, իսկ ավելի տարիքավորները՝ ըն-

տանեկան բարձրի, անցած հերոսական ղեպքերի շուրջը և այլն: Մի տեղ մատուցի օջախի շուրջը, գետնին փռած սփռոցի շուրջ կողմը, մատուցի խաշն առաջները, նստոտած ուխտավորներն ուսում-խմում էին ու լսում երիտասարդ տղայի ու աղջկա մեներգները: Մի այլ տեղ, գոտնայի ու դճոլի նվագի տակ, հասակավորները պարում էին հայտնի «բռնաբեր»-ն, մի երրորդ տեղ, աղջիկներով ու հարսներով շրջապատված, երիտասարդների մի խումբ փորձում էր իր ֆիզիկական ուժը ծանր բարեք վերցնելով կամ գոտնաբարեքելով: Ահա այսպես անցավ Աստվածածնի ուխտի գիշերը մինչև առավոտյան ժամը 9—10-ը, երբ ուխտավորներն սկսեցին կամաց-կամաց ցրվել, իսկ մենք էլ ճանապարհ ընկանք դեպի էջմիածին՝ լի տպավորություններով:

Ճանապարհին, Սև-ջուր գետի կանաչ ափին կառքերը կանգ առան: Մինչ կառապանները կըրեին և կիմամեին ձիերին, մենք մի կես ժամի շափ նստեցինք Սև-ջրի դալա՜ ափին և սկսեցինք իրար հետ փոխանակել մեր ստանցած տպավորությունները:

Ամենից շատ լսում էինք, իհարկե, Կոմիտաս վարդապետի ասածները: Նրա կարծիքներն այս կամ այն երգի և պարի մասին մի-մի հոգեբանական կամ ազգագրական վերլուծություն էին: Նրա ուշադրության կենտրոնումն են եղել նույնպես 18—30 տարեկան ուխտավորների երգերն ու պարերը սիրո, աշխատանքի, գովքի, երգիծանքի և այլ թեմաներով:

Կոմիտաս վարդապետը ցույց տվեց մեզ իր հաստ ծոցատետրում նշված քառասունից ավելի երգերի ու պարերի անուններ, որոնց համարյա կեսից ավելին ձայնագրել էր հայկական նոտաներով: Մինչև այսօր էլ հիշում եմ այդ ծոցատետրում նշած մի քանի երգերի ու պարերի անունները, նույնիսկ քառյակների խոսքերը, որովհետև հաճախ դրանք երգել ենք ձեռնարանում տոների ժամանակ:

Ամռան սկզբներին, երբ տրվում էին արձակուրդները, ձեռնարանի ուսանողներից շատեր, իրենց ծնողավայրի հեռավորության պատճառով, մնում էին էջմիածնում: Բայց շոգերի պատճառով շատերին ուղարկում էին ամառանոց՝ Սևան, Գեղարդ, Ղըշաղ, Բյուրական և այլ վանապատկան վայրեր: Պատահում էր, որ բարձր դասարաններից ու լսարաններից մի քանի հոգի խումբ էին կազմում և ճանապարհորդում դեպի Հայաստանի պատմական վայրերը, մինչև անգամ Արևմտյան Հայաստանի գավառները:

1904 թվականի ամառը մի խումբ ուսանողներով այդպիսի մի արշավ կազմակերպեցինք դեպի Ալազյազի ու Ապարանի կողմերը: Անցանք Օշական, Աշտարակ, Մոզնի, Օհանավանք, Ալիքուլակ, բարձրացանք Արայի լեռան կատարը հյուսիսային կողմից, այդտեղից դիտելու Արարատյան դաշտը:

Էջմիածնից դուրս էինք եկել երեքշաբթի օրը ոտքով, իսկ շաբաթ օրը ցերեկվա ժամը 2-ին գտնվում էինք Արայի լեռան կատարին: Մեր աչքերի առաջ փռվել էր Արարատյան դաշտի սքանչելի համայնապատկերը:

Հովիվներից լսեցինք, որ հաջորդ օրը, կիրակի, Մաղկավանքի տունն է և բազմաթիվ ուխտավորներ պետք է գան: Այդ մասին բոլորովին մոռացել էինք մենք և վճռեցինք գիշերել հովիվների մոտ ու առավոտյան լուսաբացին իջնել Մաղկավանք, որը գտնվում էր Արայի լեռան հարավային ստորոտում:

Մեր խումբը Արայի սարից Մաղկավանք իջավ առավոտյան ժամը 10-ին, երբ ուխտավորների բազմությունը փռվել էր արդեն Մաղկավանքի դալարապատ հովտում, Մատուղի կրակների ծուխը կապտագույն շղարշով հովանի էր կապել հովտի ու բլուրների վրա: Մատաղացու գառների ու ոչխարների մայունները, ձիերի խրինջյունը, դճոլի ու ղուլնայի, երգի ու պարի հնչյունները լսվում էին շատ հեռվից:

Որքան մեծ եղավ մեր ուրախությունը, երբ Մոզնի վանքի վանահորից իմացանք, որ Բյուրականից այդտեղ գալու էր նաև Կոմիտաս վարդապետը:

Այդ տարիներին, ամառվա շոգ ամիսներին, Բյուրականում հանգստանում էր իրիմյան Հայրիկը, որին այցելության էր գնում նաև Կոմիտաս վարդապետը: Այս ամռանն էլ գտնվելով Բյուրականում, Մաղկավանքի տունը առիթ էր դառնում Կոմիտաս վարդապետին՝ այդտեղ գալու:

Չանցած երկու ժամ, Կոմիտաս վարդապետը նկավ ոտքով իր շորս ուղեկիցների հետ: Մենք ընդառաջ դնացինք: Մեզ տեսնելով և իմանալով մեր պտույտի նպատակը, Կոմիտաս վարդապետը շատ ուրախացավ և ասաց.

— Ապրե՛ք, տղանե՛ր, լավ միտք եք հղացել շրջադաշնու մեր պատմական վայրերում, ծանոթանալու մեր ժողովրդի նիստ ու կացին. գտվում եմ ձեր եռանդը: Այսօրվա տոնախմբության հետաքրքրական կողմը մեզ համար ոչ թե կերուխումն է, այլ այն երգերն ու պարերը, նվագներն ու խաղերը, որոնց միջոցով հայ գեղջուկն պրտահայտում է իր կենսական ապրումները: Ահա տեսե՛ք, ինչպե՛ս են խմբեր կազմել ահել, ջահել, հարս ու աղջիկներ, երիտասարդ տղաներ, երգում

ևն ու պարոմ, սրտերը բաց անում: Եթե բուրս միասին խմբովին սկսենք շրջել դիտելու համար, շատերը նկատելով մեզ, գեղջկական ամոթխածությունից պետք է կամ դադարեցնեն երգն ու պարը, կամ այնպես պզատ չզգան իրենց, ինչպես կարող են զգալ առանց մեր ներկայություն: Իսկ մեզ համար հետաքրքիր է լսել և տեսնել նրանց առանց կաշկանդումների, ազատ, համարձակ ու սրտաբաց: Ուստի, հարկավոր է, որ մենք բաժանվենք երկյակների ու աննկատելիորեն մոտենանք ուխտավորների խմբերին, նրանց ուրախ ժամանցը դիտելու, լսելու համար: Իսկ ժամը 5-ի մոտ կհավաքվեք ա'յ, է'ն խաչքարի մոտ, որտեղ աշտաղակցի Օհաննեսի մատաղի օջախն է. այնտեղ կհանգստանանք և ապա կճանապարհվենք դեպի տուն:

Այդպես էլ արինք: Կոմիտաս վարդապետը, Տաճատ սարկավաղի և լսարանցի Վ. Տեր-Առաքելյանի հետ միասին, իսկ մնացածներս երկյակներով ցրվեցինք ուխտավորների ծով բազմության մեջ:

Այստեղ էլ այնպես էր, ինչպես Աստվածածնի տոնին. ամեն կողմ օջախների շուրջը երգ ու պար, նվագ ու խաղ, մրցումներ և այլն: Երկու ժամից ավելի մենք Կոմիտասի հետաքրքրությամբ դիտեցինք, լսեցինք ու մասնակցեցինք ուխտավորների ժամանցին: Երբեմն-երբեմն էլ դիտում էինք Կոմիտաս վարդապետին, թե ինչպես նա լարված ուշադրությամբ (նման առիթներով վեղար չէր դնում, որ աչքի չընկնի), մատիտն ու տետրակը ձեռին, մոտենում էր այս կամ այն խմբին և նշումներ անում, գրի առնում լսածի ու տեսածի մասին:

Ժամը 5-ին բոլորս հավաքվեցինք աշտաղակցի Օհաննեսի օջախի մոտ: Օհաննեսը պատրաստել էր ճոխ, առատ մատաղասեղան:

Արևն արդեն թեքվել էր դեպի մայրամուտ, երբ մենք թողինք Մաղկավանքի հովիտը և Կոմիտաս վարդապետի գլխավորությամբ հասանք մինչև Մոզնի, որտեղից բաժանվե-

ցինք. նա իր ուղեկիցներով գնաց դեպի Բյուրական, իսկ մենք, Օշականի ու Աշտարակի միջով, ուղղվեցինք դեպի էջմիածին:

Կոմիտաս վարդապետը միայն տոնակատարությունների ժամանակ չէր, որ հավաքում, տատմանսիրում և մշակում էր ժողովրդական երգերն ու պարերը: Նա շատ շքեղագույություններ է կատարել Հայաստանի զանազան գավառներում: Նրան ծանոթ էին ոչ միայն հայ շինականի կենցաղի, նիստ ու կացի, սովորությունների ավանդությունները, այլև հարևան եղբայրակից ազգերի՝ քրդերի, եզրիկների, տաճիկների, ասորիների երգերն ու պարերը, սովորությունները: Նշանդերքի, հարսանքի, սարվորների, դաշտային աշխատանքների և ուրիշ դեպքերը չէին վրիպում նրա ուշադրությունից: Ամեն դեպքումն էլ նա նյութ էր գտնում իր ստեղծագործական աշխատանքի համար:

Ծննդաբանում և վանքում ծառայում էին շատ տաճկահայեր, որոնք 1896 թվականի թյուրքական ջարդերից փախչելով ապաստան էին գտել Հայաստանում: Նրանցից շատերը տարիքավոր մարդիկ էին, գաղթած Մոկաց աշխարհից, Սասունի, Շատախի, Վանի, Մշո գավառներից, և որոնք գիտեին շատ հեքիաթներ, ավանդություններ, առածներ, պատմություններ ու երգեր: Ես շատ լավ եմ հիշում քեռի Նախոյին, քեռի Մանուկին և ուրիշներին, որոնց արած պատմությունները հետաքրքրությամբ էինք լսում ծննդաբանի ուսանողներս:

Կոմիտաս վարդապետն ու Մանուկ Արեգյանը (այն ժամանակ մեր դասատուն) շատ անգամ հրավիրում էին այդ ծերունիներին և լսում նրանց պատմածները: «Սասունցի Դավիթ» դուցազնավեպի մի վարիանտը Մանուկ Արեգյանը դրանց պատմածից է գրի առել ու մշակել:

(Զարուհակելի)